
اشراق و عرفان

دکتر نصرالله پورجوادی

انتشارات سخن، تهران

سرشناسه	: پورجوادی، نصرالله، ۱۳۲۲-
عنوان و نام پدیدآور	: اشراق و عرفان / نصرالله پورجوادی
وضعیت ویراست	: ویراست ۲.
مشخصات نشر	: تهران: سخن، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ده، ۵۸۶ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۶۷۱-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: همراه این کتاب دو رساله «فی حاله الطفولیه و لغت موران از شیخ اشراق» می‌باشد.
یادداشت	: چاپ قبلی: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۰.
موضوع	: عرفان — مقاله‌ها و خطابه‌ها
موضوع	: عرفان — کتاب‌های نقدشده
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۲ ۵الف ب / ۶ BP۲۷۴
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۸۰۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۳۳۴۰۳

انتشارات سخن
خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه
خیابان وحیدنظری شماره ۴۸
فکس ۶۶۴۰۵۰۶۲
www.sokhanpub.com
Email: info@sokhanpub.com

اشراق و عرفان

تألیف دکتر نصرالله پورجوادی
چاپ اول، ویرایش دوم: ۱۳۹۲
لیتوگرافی: کوثر
چاپ: دایره سفید
تیراژ: ۱۶۵۰ نسخه
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۶۷۱-۳

مرکز پخش: انتشارات علمی، خیابان انقلاب، مقابل دانشگاه تهران، شماره ۱۲۲۴
تلفن: ۶۶۴۶۰۶۶

- ازرق پوشان ۱۷۶؛ گله حافظ از چرخ ۱۷۷؛ معنی پیر گلرنگ در دو ساحت ۱۷۸.
۹. حسن و مراتب ادراک آن؛ نگاهی به نظر حکما و عرفا
 ۱۸۰
 ۱۹۵ ۱. تصوّف اشراق در مثنوی «طریق التحقیق»
- انتقاد شعرای صوفی از فلاسفه ۱۹۳؛ سراینده «طریق التحقیق» ۱۹۷؛ مفاهیم
 فلسفی در «طریق التحقیق» ۲۰۰؛ عقل و نفس ۲۰۱؛ عشق کیهانی ۲۰۳؛ نور جان در
 جسم ۲۰۴؛ سفر به عالم ملکوت یا عالم مثال ۲۰۵؛ نامهای ایرانی و جام جم ۲۰۸؛
 نیایش خورشید ۲۰۹؛ خاتمه و نتیجه ۲۱۱.
۱۱. عرفان اصیل ایرانی در «سفینه تبریز»
 ۲۱۳
 ۲۲۶ ۱۲. عرفان خواجه نصیر در «اوصاف الاشراق»
۱۳. مآخذ غیاث الدین دشتکی در «مقالات العارفین»
 ۲۵۰
 ۲۶۵ ۱۴. حلاج و بایزید بسطامی از نظر ملاصدرا
- مخالفان و موافقان حلاج ۲۶۵؛ تفسیر صوفی از شطح بایزید ۲۶۷؛ مخالفت با حلاج و
 بایزید در کتابهای شیعه ۲۶۹؛ موافقان حلاج و بایزید در میان شیعیان ۲۷۲؛ سخنان
 حلاج و بایزید در آثار ملاصدرا ۲۷۶؛ مآخذ ملاصدرا ۲۷۸؛ اصل سخن بایزید در
 «اوپانیشاد» ۲۸۰؛ سخن حلاج: حسب الواجد افراد الواحد ۲۸۲؛ سخنان حلاج و
 بایزید در تفسیر ملاصدرا ۲۸۳؛ ملاصدرا و کتاب «الطواصین» ۲۸۶؛ بحث مراتب کفر
 در ملاصدرا ۲۸۸؛ شطحیات بایزید و حلاج در کتاب «کسر اصنام الجاهلیه» ۲۸۹؛
 سخنان بایزید و حلاج در «مفاتیح الغیب» ۲۹۳؛ نتیجه ۲۹۳.
۱۵. رساله مشواق؛ حلقه‌ای از یک زنجیر ادبی و عرفانی
 ۲۹۵
 ۲۹۵ ۱. مشواق و جایگاه تاریخی آن
۲. تحلیل دیباچه و فصول رساله
 ۳۰۴
 ۳۱۴ ۳. معانی رخ و زلف در «مشواق» و «شرح گلشن راز»
۱۶. اصطلاحات صوفیه در «فرهنگ معین»؛ بررسی سه اصطلاح «طوالع» و «لوائج»
 ۳۲۱
 و «لوامع»

مشکل تعریف اصطلاحات صوفیه ۳۲۱؛ بررسی لفظ طوابع ۳۲۳؛ بررسی لواج و لوامع ۳۲۸؛ تعریف لواج در «فرهنگ معین» ۳۳۱؛ تعریف لوامع در «فرهنگ معین» ۳۳۳؛ تعریف اصطلاحات باید چگونه باشد؟ ۳۳۵.

بخش دوم: تصحیح دو رساله از شیخ اشراق

- ۳۴۱ ۱۷. تصحیح جدیدی از «رسالة في حالة الطفولية»
 ۳۴۶ رسالة في حالة الطفولية
 ۳۶۱ ۱۸. «لغت موران»
 ۱. مقدمه ۳۴۱؛ تصوف شیخ اشراق در «لغت موران» ۳۶۸؛ پاره‌ای از خصوصیات این رساله ۳۷۵؛ متن رساله ۳۷۹؛ فصل (۱) ۳۸۰؛ فصل (۲) ۳۸۲؛ فصل (۳) ۳۸۴؛ فصل (۴) ۳۸۶؛ فصل (۵) ۳۸۸؛ فصل (۶) ۳۹۰؛ فصل (۷) ۳۹۳؛ فصل (۸) ۳۹۷؛ فصل (۹) ۴۰۳؛ فصل (۱۰) ۴۰۵؛ فصل (۱۱) ۴۰۶؛ فصل (۱۲) ۴۰۶؛ لغات عربی و نام‌أنوس ۴۰۸.

بخش سوم: نقدها

- ۴۲۹ ۱۹. «پرتونامه» و ترجمه انگلیسی آن
 ۴۵۰ ۲۰. رسائل رمزی و عرفانی شیخ اشراق و ترجمه انگلیسی آنها
 ۴۶۷ ۲۱. حکمت و تصوف (گزینش عنوان برای کتابی گمنام)
 ۴۷۵ ۲۲. ارض ملکوت: بهشت گمشده
 ۴۸۲ ۲۳. کتاب شیخ اشراق در اصول فقه
 ۴۸۷ ۲۴. کتاب دیگری از عبدالرزاق کاشانی در اصطلاحات صوفیه
 ۴۹۲ تعلیقه

- ۵۰۱ کتابنامه
 ۵۲۵ اعلام و اسامی جغرافیایی
 ۵۴۸ مفاهیم و اصطلاحات
 ۵۵۶ آیات و احادیث و سخن بزرگان

فهرست مطالب

هفت

نه

مقدمه ویرایش دوم

پیشگفتار ویرایش اول

بخش اول: مقاله‌ها

۳

۱. انوار درونی از نظر سهروردی و ابن سینا

درآمد ۳؛ «صغیر سیمرغ» و نقطه‌نهم «اشارات» ۵؛ نخستین انوار ۶؛ طوالم ولوایع ۷؛
وقت از نظر ابن سینا و سهروردی ۹؛ مقایسه نظر ابن سینا و سهروردی درباره وقت با
نظر صوفیه ۱۱؛ وجد ۱۴؛ بیشترشدن ریاضت ۱۵؛ سکینه در قرآن ۱۶؛ معانی مختلف
سکینه ۱۷؛ معانی سه‌گانه سکینه از نظر خواجه عبدالله انصاری ۱۹؛ تعاریف دیگر
صوفیه ۱۹؛ معنای سکینه از نظر سهروردی ۲۲؛ تمثیل آئینه در «اشارات» ابن سینا ۲۵؛
تمثیل آئینه در رساله سهروردی ۲۶؛ اناالشمس گفتن آئینه و اناالحق گفتن حلاج ۲۷؛
فناى عارف از خود ۲۸؛ نورهای سه‌گانه در «المشارع و المطارحات» ۲۹؛ انوار درونی
در «حکمة الاشراق» ۳۰.

۳۲

۲. «مونس‌العشاق» سهروردی و تأثیر آن در ادبیات فارسی

درآمد ۳۲؛ خلاصه و تحلیل «مونس‌العشاق» ۳۳؛ ابتکارهای سهروردی در «مونس

العشاق» ۴۰؛ «مونس العشاق»: داستانی 'زبان حالی' ۴۲؛ مظلومه عربشاه یزدی ۴۴؛ در مقدمه «مجالس العشاق» ۵۱؛ داستان حسن و عشق در عالم صغیر ۵۵؛ «دستور عشاق» و «حسن و دل» ۵۷؛ «حسن و عشق» فضولی ۵۸؛ عشق و عشقه ۶۰.

۶۳ ۳. روحانیت کیخسرو در «شاهنامه» و در سنت اشراق

داستان کیخسرو در «شاهنامه» ۶۳؛ توبه، یا توجه به زندگی معنوی ۶۷؛ شخصیت استثنائی کیخسرو ۷۰؛ شخصیت کیخسرو در آثار سهروردی ۷۱؛ مقایسه سخنان سهروردی و فردوسی ۷۳؛ چهره عرفانی کیخسرو ۷۷؛ کیخسرو در «فرائد السدک» ۷۹؛ کیخسرو در آثار اشراقیون دیگر ۸۰.

۸۳ ۴. شیخ اشراق و تألیف «الواح عبادی»

۹۵ ۵. مسئله انتساب «رسالة الابراج» به شیخ اشراق

۱۱۴ ۶. یادداشتهایی درباره اشعار فارسی شیخ اشراق

۱. اشعار فارسی دیگران در آثار سهروردی: اشعار سنائی ۱۱۷؛ اشعار معاصران نزدیک ۱۱۸.

۲. اشعار فارسی سهروردی در منابع دیگر: در «نزهة الارواح» ۱۱۹؛ رباعیهای «نزهة المجالس» ۱۲۰؛ در «جنگ مهدوی» ۱۲۲؛ در دو منبع متأخر ۱۲۳.

۳. کدام سهروردی (شیخ اشراق یا صاحب «عوارف المعارف»)؟ ۱۲۴

۱۲۹ ۷. عبدالرزاق کاشانی و شیخ اشراق

۱۴۴ ۸. پیر گلرنگ

پیر گلرنگ و تفاسیری که از آن شده ۱۴۴؛ پیر حافظ کیست؟ ۱۴۹؛ پیر در «حی بن یقظان» ابن سینا ۱۴۹؛ پیر در «سیرالعباد» سنائی ۱۵۲؛ پیر در قصیده‌ای از سنائی ۱۵۲؛ پیر در «حديقة» سنائی ۱۵۵؛ پیر در رسائل شیخ اشراق ۱۵۷؛ پیر در «مصیبت نامه» عطار ۱۶۰؛ شهود نجم الدین کبریٰ ۱۶۱؛ پیر در «مرصادالعباد» دایه ۱۶۲؛ پیر در «مصباح الارواح» ۱۶۳؛ آشنایی حافظ با سنت اشراق ۱۶۴؛ پیر مغان در شعر خاقانی ۱۶۵؛ پیر در اشعار خواجه ۱۶۶؛ پیر در غزلیات حافظ ۱۶۹؛ صغیری از بام عرش ۱۷۱؛ سروش عالم غیب ۱۷۲؛ پیر گلرنگ و «عقل سرخ» ۱۷۴؛ معنی

پیشگفتار ویرایش اوّل

این کتاب مشتمل است بر شانزده مقاله و پنج نقد کتاب و همچنین دو رساله فارسی از شیخ اشراق شهاب‌الدین سهروردی. مقاله‌ها و نقدها همه یا به آثار و آراء عرفانی شیخ اشراق مربوط می‌شود یا به طور کلی به تفکر عرفانی حکمایی که بعد از سهروردی می‌زیسته‌اند و کم و بیش از آثار عرفانی ابن سینا و یا شیخ اشراق متأثر شده‌اند. به همین دلیل است که عنوان «اشراق و عرفان» برای این مجموعه انتخاب شده است.

مقاله‌ها و نقدها به مرور زمان، از سال ۱۳۶۰ به بعد، نوشته شده است. از میان این شانزده مقاله یازده مقاله قبلاً در کتابها و نشریات مختلف به طور پراکنده چاپ شده است. نقدها همه قبلاً در شماره‌های مختلف نشر دانش به چاپ رسیده است. در تجدید چاپ این مقالات و نقدها گاهی اصلاحاتی صورت گرفته و اطلاعات مربوط به مراجع تکمیل شده است. مقاله‌های جدید و چاپ‌نشده (شماره‌های ۱، ۵، ۶، ۱۰، ۱۳) را در تابستان گذشته، پس از اینکه تصمیم به گردآوری و چاپ این مجموعه گرفتم، از روی یادداشت‌هایی که قبلاً تهیه کرده بودم نوشتم. در مورد مقالات دیگر، چنانکه از تاریخ چاپ اول آنها پیداست، اکثر آنها در دوسه سال اخیر نوشته و چاپ شده است.

دو رساله فارسی سهروردی که در اینجا به چاپ رسیده است، «فی حالة الطّفولیّة» و «لغت موران»، هر یک قبلاً چندین بار چاپ شده است، و هر بار از روی یک نسخه خطی، و به همین جهت همه آن چاپها مغلوط بوده است. من در حین تحقیق درباره استفاده

سهروردی از «زبان حال»، این دو رساله را که در میان آثار شیخ از حیث کاربرد این شگرد ادبی اهمیت فوق العاده‌ای داشت، به دقت مورد بررسی قرار داده بودم و با یک نسخه خطی دیگر که شامل هر دو رساله بود مقابله کرده و یادداشتهایی هم درباره مطالب آنها فراهم کرده بودم. پس از تصمیم به چاپ این مقالات و نقدها، مناسب دیدم که این دو رساله را با تصحیحات جدید و یادداشتهای خود به چاپ برسانم. تصحیحاتی که در متن این دو رساله صورت گرفته و همچنین یادداشتهایی که بخصوص در مورد مطالب رساله «لغت موران» ضمیمه شده است اکثر مشکلات و ابهاماتی را که قبلاً در این دو متن وجود داشت حل کرده است.

نصرالله پورجوادی

(۲۳ مهر ۱۳۸۰)

مقدمه ویرایش دوم

چاپ اول کتاب اشراق و عرفان در سال ۱۳۸۰ در مرکز نشر دانشگاهی منتشر شد. با وجود این که در آن زمان ناسلامتی رئیس آن مرکز بودم، غفلت ناظر چاپ کتاب موجب شد که در صحافی کتاب را برش دادند و به جای آن دوزی آن را چسب زدند. کتاب وقتی به دست خواننده رسید نیمه اوراق بود. به همین دلیل عده‌ای از دوستان و خوانندگان از این بابت از من گله‌مند بودند. به هر حال، من در این مدت همواره مترصد بودم که این کتاب به چاپ دوم برسد تا من بتوانم آن را با صحافی بهتر منتشر کنم و از خجالت خوانندگان به درآیم. خوشبختانه بعد از دوازده سال این کار صورت گرفت.

چاپ کنونی نه فقط از حیث صحافی، بلکه از لحاظ مطالب هم با چاپ اول فرق دارد. علاوه بر اصلاحات جزئی، در حد تغییر یک کلمه یا یک جمله، که در باره‌ای از مقالات و نقدها انجام داده‌ام، چهار تغییر عمده هم صورت گرفته است. اولین تغییر در مورد اشعاری است از شیخ اشراق یا منسوب به او که من در فاصله این سالها پیدا کرده‌ام یا به آنها برخورد کرده‌ام، اشعاری که در چاپ اول درج نشده بود. این ابیات تحت عنوان «اضافات چاپ دوم این کتاب» در صفحه‌های ۷-۱۲۶ آمده است.

دومین تغییر که در واقع مهمترین و اساسی‌ترین تغییر است تصحیح جدیدی است از رساله «لغت موران». این رساله در چاپ اول کتاب اشراق و عرفان از روی سه نسخه خطی تصحیح شده بود و در اینجا از روی هفت نسخه. اتکای من در تصحیح قبلی بر

مجموعه خطی کتابخانه مجلس به نام «سفینه تبریز» بود. با پیداشدن این مجموعه من هم مانند خیلی‌ها ذوق زده شده بودم و خیال می‌کردم که نسخه خوبی از «لغت موران» در این مجموعه درج شده است. اما وقتی متن رساله را که در «سفینه تبریز» بود با نسخه‌های دیگر مقایسه کردم نظرم نسبت به «سفینه تبریز» تا حدودی عوض شد. دیگر رسائل فارسی که در این مجموعه آمده است کم و بیش همین حکم را دارند.

سرمین تغییری که در این چاپ داده شده است جابه‌جایی یکی از نقدها است با دو نقدی که من به دو کتاب دیگر درباره عرفان و حکمت نوشته‌ام. یکی از این دو نقد مربوط به کتاب «گزیده در اخلاق و تصوف» به قلم ابونصر خانقاهی است و من سعی کرد‌ام که نشان دهم این اثر اگرچه اخلاقی است ولی صوفیانه نیست و در حقیقت به کسانی تعلّق دارد که مکتب فکری و عرفانی خود را حکمت می‌نامیدند.

نقد دیگر مربوط به کتاب دیگری است که در آن مفاهیم عرفان و تصوف و حکمت و علوم دینی تعریف شده است. متأسفانه عنوان اصلی کتاب معلوم است و نه نام نویسنده آن، ولی همان‌طور که مصحح کتاب، جناب آقای رضا استادی، حدس زده‌اند کتاب باید حدوداً در نیمه اول قرن ششم نوشته شده باشد. من نقد خود را چند سال پیش برای جشن‌نامه استاد عزیز دکتر احمد مهدوی دامغانی نوشتم و این کتاب هم پس از سالها انتظار سرانجام چند ماه پیش در نسخه‌های محدود و با قیمتی غیر معمول به چاپ رسید. امیدوارم تجدید چاپ آن نقد و معرفی این کتاب در اینجا موجب شود که همان‌توجه بیشتری به این اثر ارزشمند بکنند.

نصرت‌الله پورجوادی

تهران - شهریور، ۱۳۹۲